

Жарко Војновић
Градска библиотека Панчево
zarko@biblioteka-pancevo.org.rs

УДК 655.4(497.113 Панчево)

Панчевачки мецене, први штампари и почетак књижарства

Сажетак

Панчево је преко својих богатијих, а културно и национално свесних грађана, као и Црквене општине, постало уточиште познатим српским писцима прве половине 19. века (Јоаким Вујић, Милован Видаковић), а организовани књижни фондови настају такође у оквиру јавних институција („Српска библиотека“ Црквене општине, библиотека Немачко-баварске регименте, Касина) и у породицама богатих трговаца. Прва штампарија јавља се у револуционарној 1848. години (Јован Каулиције), после чега ће се у граду убрзано оснивати и друге, као почетак развоја књижарства.

Кључне речи:

Панчево, меценатство, издаваштво, штампарство, књижарство

Попут књижарства, и издаваштво је код нас релативно позни феномен. Наши стари писци, у недостатку правих издавача који би целокупни процес настајања публикације преузели на себе, били су приморани да сами налазе средства за издавање својих књига, као и да се сами побрину за штампање. Знатна скупина таквих подухвата гонила их је да се обраћају за помоћ богатијим сународницима, управо оним трговцима, официрима и занатлијама које смо помињали као неопходну базу новије српске културе. Зато је велики број старих српских књига посвећен управо њиховим издавачким добротирама, њиховим меценама, без којих би ионако сиромашна домаћа књижевна продукција била много сиромашнија. Међутим, не може се повући јасна граница између меценатства и издавања: најважнији фактор у процесу издавања књиге – финансијска подлога – јавља се у оба случаја, а да бисмо јасније могли разлучити да ли она уобичајена фраза да књига излази нечијим „иждивењем и трошком“ значи да је „иждивитељ“ мецена или издавач, морали бисмо знати колико је у сваком поједином случају могла да кошта производња тиража, и шта је све у настајање књиге укључено. Понекад је име добротира штампано на насловној страни, што нас упућује да се у том случају ради о издавачу, док мање-више обавезне посвете, чак и ако се изричито и не говори о томе да је адресат платио део трошкова књиге, указују да је ипак то у питању. Без подробнијег истраживања овог феномена, бићемо принуђени – барем у случају каталогског описа – да у недостатку таквих података, као издаваче често наводимо штампарије, што у великом броју случајева не мора бити тачно.

Већ смо поменули да се као најстарија (у најмању руку српска) штампана књига везана за Панчево може сматрати *Повесћ о ишћежићкој манастири Војловице* (1801), војловачког игумана Јоаникија Милковића. Као њени мецене/издавачи на насловној страни именовани

су Панчевац оберлајтнант Георгије Обрадовић и Василије Хаџи-Павле (Стојановић), трговац из оближњег села Баваништа. Њихова имена стоје и испод бакрорезних отисака две иконе, тако да их, док се не истражи манастирска архива и не пронађу подаци о евентуалном уделу самог манастира у финансијском потпомагању књиге, можемо сматрати и за прве панчевачке издаваче.

Штавише, ову границу можемо померити унутраг за три године: наиме, исти Хаџи-Павле Стојановић печатао је 1798. године у Будиму *Акаџицић пречистиоу и живошворјашему тробу Господњу и воскресенију Христа Бога нашего*. Пошто ова књига по свом карактеру нема аутора, нити „институцију“ која би могла стајати иза ње, као у случају војловачке *Повесћи*, сматрамо да се овде са још већом оправданошћу може рећи да је овај баваништански поклоник Гроба Господњег у ствари и њен издавач.

Године 1823. Милован Видаковић штампа трећу част свог *Љубомира у Јелисијуму*, на чијој насловној страни је име свога добротира, панчевачког житарског „купца“ Георгија Варсана (*и љубезне сујрује јејо*), објавио крупнијим словима но своје сопствено! На следећем листу, та је посвета исписана посебно, а потом следи десет страна панегиричног текста упућеног мецени, из којег је јасно да је рукопис дуго чамео у некој фиоци и да без овог *благодјешелној ревнишеља сербскому просвјешченију* књиге не би ни било. Видаковић је, да би сви који буду читали знали какву је жртву Варсан учинио и да би послужио за пример, оставио и тачан податак о износу који је добио: „Шест стотина форинти у сами цванцигери [...] О благородна, и ретка добродетељи! Красни примере, и љубезни у својем роду иногда римскога Мецене подражатели! У овом тешком и с новцем оскудњејшем времену овакову знатну суму жртвовати!“ Има и детаља значајних и за психологију читања онога доба: посебна пишчева захвалност намењена је госпожи Персиди, чијем је „изображеному сердцу својствено књиге лепе читати“; несумњиво да

је ова панчевачка госпа била велики љубитељ књижевства, особито Видаковића, те је вероватно свога мужа склонила да помогне овом новосадском професору, чије је књиге једва ишчекивала. И без обзира што ова Видаковићева похвала несумњиво има призвук оне класицистичко-сентименталистичке склоности ка одама, она је веома важно сведочанство о путевима настајања књига у зору новије српске књижевности. Мучно ишчекивање неће ли се појавити какви добротвори траје код нас од почетка, у најмању руку још од Доситеја и Орфелина (у предговору *Вечном календару*), те се њихова улога ипак не може преценити. Управо је ово разлог што смо се одлучили да у каталожки опис (у подручје напомена) систематски укључујемо, како ћемо и касније образложити, имена свих оних којима писци посвећују своја дела, као и да се она тога ради нађу и у именском регистру, заједно са именима списатеља. Тиме желимо не само да ове углавном заборављене делатнике из сенке изведемо на светлост историјског сазнања, него и да нашу библиологију упутимо на још један од путева којима би ваљало кренути.

Тих година, још један знаменити српски списатељ нашао је подршку у Панчеву. Намеравајући да изда своје *Земљеописаније*, Јоаким Вујић је 1824. из Сент Андреје послао општеству панчевачком молбу за 400 форинти потпоре, а као јемци су му послужили већ помињани прота Константин Арсеновић и Давид Рајић, који су на себе узели обавезу да скупе четрдесет предбројника (коначно су скупили и много више). Црквена општина је ово и одобрила, своју благодарност Вујић је касније исказао посветом на књизи, а и његов театар је већ исте те године бесплатно одиграо три драме у Панчеву. Једно од тих позорја, Вајсов *Ромео и Јулија* (у преводу већ познатог нам Василија Јовановића), која је тада још била у рукопису (изаћи ће тек 1829. године), имаће у Панчеву такође много пренумераната. Овај први забележени пример институционалне помоћи у издаваштву немерљиво је утицао и на развој целокупне културне сцене ондашњег Панчева: заједно с првим позоришним представама на српском језику, почела је да се развија и музичка уметност (Никола Ђурковић), а потом и неизбежна домаћа књижевна пратња (млади Васа Живковић). Овим ће панчевачка српска општина изаћи на глас као јак институционални темељ нове националне културе, а њена делатност често ће бити везана за књижевне послове: године 1831. појављује се као претплатник на *Србску ичелу*, добија на дар књиге од Матице српске, а упућују јој се позиви и да учини колико може за српску књигу. И мада ће, због жестокости овдашњих Срба, нарочито у револуционарном покрету 1848/9, Панчево остати упамћено као *Српска Сјарша* (за разлику од Новог Сада, *Српске Ашине*), ипак је панчевачка српска општина била

дом и уточиште многим ондашњим највиђенијим српским уметницима, уједно и важан извор културних токова онога доба.

Чињеница да Општина набавља и добија књиге на поклон, намеће закључак да су оне, природно, морале бити пре или после организоване у библиотеку. Ове општинске

библиотеке, као део националног просветитељског покрета, код Срба почињу да настају у другом десетлећу 19. века, најпре у Пешти, да би убрзо и многа српска места постајала пренумеранти на српску књигу, и то понекад баш под именом „библиотеке општества“. Рекосмо већ да се панчевачка српска општина, колико је за сада познато, први пут јавља као пренумерант 1831. године, што значи да је идеја о стварању библиотеке и овде била већ сазрела. За сада нема података о некој формалној одлуци или о оснивачком акту ове библиотеке, мада можемо са сигурношћу претпоставити да су носиоци тог подухвата били они већ више пута помињани знаменити панчевачки Срби. Године 1844. као пренумерант из Панчева на Феслерово дело *Марко-Аврелије, најдобродетелнији цар римски*, појављује се управо „Србска Библиотека“. Сам овај назив сведочи да тадашњи књижни фонд у оквиру српске црквене општине (о којем засад нема података) није био без-

Банатски алманах

личан и случајан скуп књига, него зачетак свесне брига о формирању домаће књижнице. Додуше, постоји и податак да се „Србска библиотека“ помиње већ 1840. године „као пренумерант на Видаковићева дела“. Међутим, овај податак ствара забуну јер се не наводи извор за ову тврдњу, нити се каже која су то „Видаковићева дела“. Те године, колико је познато, није изашла ниједна Видаковићева књига, тако да ће овај податак моћи да се провери само прегледањем свих спискова пренумераната или евентуално ондашње штампе. На истом месту се даље каже и ово: „Постоје, међутим, исто тако извесни, доста аутентични знаци да је она у Србску библиотеку прерасла из бивше Граничарске библиотеке (Deutscher banater Gränz Bibliothek der KuK Militar Kommunitates). Касније, по укидању Војне границе, прераста у Magyar Olvasokor, те се у имењу губи српски траг.“ Нажалост, ни ова тврдња није поткрепљена никаквим извором, тако да остаје под знаком питања, тим пре што ће бити, како ствари стоје, да је та „Србска библиотека“ била део аутономне српске црквене општине, док је „Граничарска библиотека“ припадала савим другој институцији.

Којег је типа могла бити ова библиотека и какав је био њен начин рада, не знамо. Углавном, највероватније је да је судбина њеног књижног фонда везана за касније оснивање прве праве јавне српске књижнице – Библиотеке Српске православне црквене општине 1871. године, која данас чува знатни број књига из оног времена.

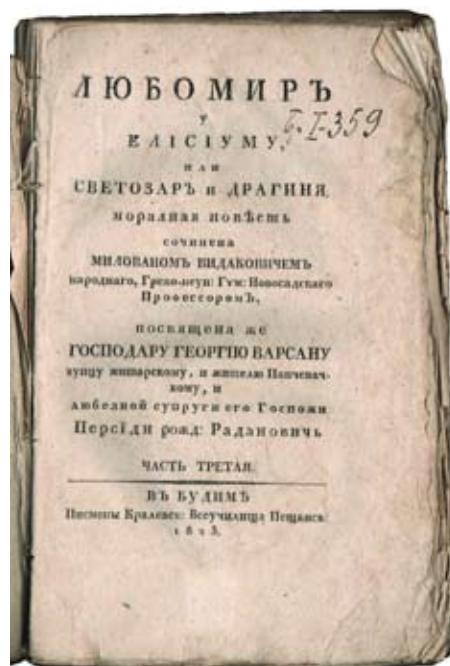
Наравно, први књижни фондови доста су старији од ове библиотеке. Већ смо говорили да их треба тражити

у овдашњим црквама којима је за редовно богослужење неопходан извештај број књига. Овде треба нарочито напоменути фрањевачки манастир, који је имао срећу да остане цео у последњем великом страдању града 1788. године, и чије најстарије књиге потичу из 17. века, а њих 35 налази се у регистру заштићених.

Доста забуне у питање најранијих месних библиотекарских унео је Срећко Милекер тврдио да је 1810. „овде постојала читаоница која је позајмљивала многу корисну књигу”, не написавши ни одакле је узео ову тврдњу о првом јавној књижној збирци у граду, нити која је то и чија читаоница могла бити. Додатну забуну изазвала су накнадна тумачења и потпуно неутемељено изједначавање појмова читалиште и јавна библиотека. Гордана Стокић Симончић сматра да су ствари ипак мање-више јасне и да није реч о јавној библиотеци у данашњем смислу. Утврдивши да је извор ове информације рукописна монографија Панчева Леонарда Бема коју је Милекер добио од Витигшлагера Млађег, она каже: „Иако је година рана, а информација оскудна, у њој ништа није спорно: читалиште је у Будиму, културном и административном центру Царевине у чијем се саставу налазило и Панчево, постојало 1800. године, а читаонице су понекад својим редовним члановима издавале књиге ради коришћења код куће.” Овој логичној претпоставци додали бисмо да је та читаоница највероватније била чисто немачког карактера, мада је тешко рећи тачније у оквиру које од немачких (или можда и државних) институција је радила. Што се српске књиге тиче, српска књижна продукција је, у односу на немачку, била занемарљива, број писмених Срба био је знатно мањи, а у самом заметку биле су тек прве приватне личне библиотеке.

У ове године вероватно пада и настајање неких других књижних фондова у оквиру институција. Брже развијање тих градских установа од краја 18. века неизбежно изазива и формирање извесних специјалних библиотека: градски магистрат, као административна установа у једној веома уређеној држави као што је аустријска, морао је поседовати извештај број књига: зна се да је нпр. године 1818. Магистрат наручивао за себе књиге „економског и правног садржаја”, као и да се „већ од средине века може говорити како поседује организовану збирку књига”.

Слично је и са школским библиотекама чије су књижне збирке у то најраније доба вероватно још у рудиментарној форми. Понеки печат на старим књигама у Панчеву сведочи да су такве школске библиотеке заиста постојале.

Љубомир у Елисијуму, Милована Видаковића из 1823. године

Изгледа да је најбројнија и најорганизованија библиотека тог времена била Библиотека Немачко-банатске граничарске регименте, судећи барем по ономе што је од ње данас остало у фондовима Градске библиотеке. Књижна збирка те војничке књижнице била је веома разнолика: њен највећи део представља белетристика, у којој су, поред ондашњих популарних немачких писаца, укључени и класици немачке књижевности, па и водећи писци светске литературе преведени на немачки. Осим тога, било је и доста лексикона и енциклопедија, приручника из природних наука, историографских дела и, наравно, војне литературе. Највећи број књига овог фонда штампан је у Немачкој у првој половини 19. века, а носе печате „Deutschbanater Grenz Regiments Bibliothek” (старији) и „K. K. Garnisons-Bibliothek Pancsova” (млађи). Ова библиотека имала је врхунац у годинама пре развоја Границе 1872. године, кад је Регимента расформирана, чиме и значај панчевачког гарнизона губи на значају: књига штампаних седамдесетих и осамдесетих година има веома мало у односу на оне из половине века.

Занимљиво је да је Витигшлагер, пре него што је постао штампар (1870), па чак и пре него што је отворио књижару (1856), имао позајмну библиотеку: у мађарској националној библиографији под његовим именом стоји каталог те библиотеке са 729 јединица, а у Живановљевој *Панчевачкој библиографији* налази се под бројем 16 (*Verzeichniss der Leih-Lese-Bibliothek des Karl Wittigschlager in Pančova*, Пешта 1854). Један број тих књига сачуван је у данашњој Градској библиотеци, а свака има печате власника и библиотеке; углавном су издате у Немачкој у првој половини 19. века, а има их и из претходног. Све су на немачком језику.

Знатна бројност ових збирки сведочи да је немачких књига у Панчеву било још увек много више него српских, мада је јасно да су те књиге читали и Срби који су говори-

Име мецене, панчевачког житарског „купца” Георгија Варсана и „љубезне супруге”

ли и немачки, не само због службеног језика царевине, него и због бројног немачког становништва града: у доба цветања ових библиотека у Панчеву је од 13.000 становника било готово 3.500 Немаца.

Пре настанка црквеноопштинске „Српске библиотеке” значајније збирке српске књиге могле су се у Панчеву наћи само у приватним колекцијама, па и оне због још увек невелике продукције нису могле бити богзана како бројне. Можемо претпоставити да су се налазиле у домовима већ помињаних панчевачких интелектуалаца чија имена стално налазимо у списковима пренумераната, али

ипак не можемо рећи о њима и њиховим каснијим судбинама ништа подробније. Шта је било са књигама Плевицких, Арсеновића, Барића, Рајића...? Често се дешава да историјски ломови нетрагом однесу оно што су породице сабирале генерацијама, а често се збива да то чине и не-савесни наследници којима је књижно благо непотребан терет. Ипак, знамо да је фонд већ помињане Библиотеке Црквене општине Панчево знатним делом настао управо путем поклона из личних библиотека: одмах по њеном оснивању 1871. године, њену збирку ће обогатити прота Васа дарујући поприличан број својих књига, а следиће га још неки знаменити Панчевци. Те књиге постанком углавном припадају периоду који разматрамо, тако да ће стога ова библиотека бити у будућности од великог значаја за изучавање тог питања.

Известан утицај на развој српских књижних збирки у Панчеву имала је и читаоница која је од 1846. радила у овдашњем касину. Међутим, она је пре свега била окренута унапређењу друштвених контаката и информисању, тј. набављању српских и немачких новина. Формирање библиотеке је у њеном статуту било планирано као будући подухват, и то пре свега куповином оних књига које појединци због скупотће нису могли набављати – енциклопедија и лексикона. Шта се од књига штампаних у разматраном периоду тамо налазило, не може се за сада тачније казати, јер не знамо шта се с тим фондом десило, сем ако није, како тврди Никола Милутиновић, пропао у Првом светском рату.

Све ове књиге, међутим, донесене су у Панчево из познатих штампарских центара широм Царевине, а ниједна није печатана у самом граду, све до пред сам крај прве половине 19. века. Уосталом, то није ни чудо, јер у то доба у целом Срему, Банату и Граници не постоји ниједна штампарија. Најближе место у којем се могла произвести књига био

је Београд, а потом Нови Сад. И управо је одатле у Панчево стигла прва штампарија. И пре тога је било неуспелих захтева за отварањем локалне штампарије, али за реализацију те идеје требало је сачекати лето револуционарне 1848. године, када је из не баш сасвим јасних разлога, после једне затворске епизоде изазване штампањем разних прокламација, у Панчево стигао Јован Каулиције, трећа генерација ове новосадске књиговезачко-књижаарско-штампарске породице. У Панчеву је хтео, очигледно из сувих економских разлога, да покрене новине које би подржавале мађарски покрет, што му није успело, упркос добијеном одобрењу, јер су Панчево већ заузели Срби. Међутим, он се и у тој

ситуацији некако снашао и одмах штампао у виду летка чувену Прота Васину *Граничарску иесму* („Радо иде Србин у војнике“) – коју, колико је засад познато, можемо сматрати првом публикацијом насталом у Панчеву (овде не рачунамо обавезни канцеларијски материјал) – а можда исте те године и три публикације исте форме. Нажалост, Јован Каулиције није у Панчеву печатао бог зна шта. Симптоматично је да је његов отац, који је тад такође био у Панчеву, следеће године *Домовни и оишћейолезни календар* штампао код јерменских мехитариста, што наводи на закључак да је штампарија његовог сина имала великих проблема у пословању. Следећа свеска овог календара штампана је ипак у Панчеву (уз још једну књигу о висту), да би наредна била штампана у Београду. И то је све, барем што се тиче књига. Већ 1850. је покушавао да добије дозволу за пресељење у Сомбор или Темишвар, а изгледа да се убрзо потом вратио у Нови Сад. Године 1854. настојао је да посао унапреди ступањем у ортаклук са типографом Антоном Зибенхаром, који је тад стигао у Панчево, али је та штампарија убрзо потпуно прешла у руке његовог сарадника, а он се коначно потпуно вратио у Нови Сад.

Зибенхар је био већ много озбиљнији штампар, те се може рећи да панчевачко штампарство – и српско и немачко – почиње у ствари од њега. Све до 1871, кад је штампарију продао Витигшлагеру (Старијем), панчевачке књиге штампане су углавном код њега. Значајно је да је он покренуо и прве локалне новине (*Pancsovaer Wochenblatt*, 1868), а и прво годиште *Панчевца* (1869) штампано је код њега. Златно доба панчевачког штампарства, међутим, наступиће тек после њега са Витигшлагером и Браћом Јовановић, чија ће делатност обележити период до Првог светског рата.

Александар Стојацковић, *Историја восточно-славенског богослуженја и кирилског књижества код Славена Западне цркве* (Нови Сад, 1847)

Abstract

Pancevo became a getaway for many famous Serbian writers of the 1st half of the 19 century (Joakim Vujic, Milovan Vidakovic). It was in a merit of Church municipality and Pancevo's rich and at the same time culturally and nationally sensitive citizens. First library FONDS were organized within public institutions as well as in rich traders' families. The first printing machine was used in revolutionary year of 1848. Later on, many others were operating, as a sign of printing development.

Key words:

Pancevo, patronage, publishing, printing, bookselling